COMUNIUNEA ÎN SFÂNTA LITURGHIE A BISERICII NOASTRE ORTODOXE

Florin VÂNĂTORU*

Abstract: *The communion in Saint Liturgy of our Orthodox Church*¹. In the Christian meaning, the communion with Christ is a unique connection and a higher result than the redemptive work of God, coming out of the natural limits of man. In the Holy Scripture, the full meaning of the notion of communion is expressed by the Savior through the words "Let all be one, as You are in Me, and I am in You, that they also may be one in us" (John 17, 21). By the Eucharist, however, man has the opportunity to truly unite with Christ, and only in this way a true communion is gained and lived, knowing that the one who is in communion does not participate simply in the feast but reaches a union with Christ, but also with the other participants. By communicating to the believers his own life, joining Him deeply in Christ, Christ unites them as members of the same Body, "and you are the Body of Christ and parting each one" (1 Cor. 12, 27). In this context, the idea of Church and Holy Liturgy has one and the same content, they cannot be separated in anyway, and the Eucharistic act committed within them completely perfects this essence in separability between them. The idea of communion in Christ is eminently ecclesiastical and liturgical. It is the idea of communion that first defines the Church. The Divine Liturgy is the heart of all the prayers of the Church, a heart of deep and wide communion, especially by bringing the Eucharistic sacrifice. Only so does the Church understand its meaning, in the Spirit of love to which it is animated and which it conveys to us, for the Holy Spirit dwells in all the faithful who receive sacramentally Christ at the Divine Liturgy.

Keywords: *The Bible, Church, Holy Eucharist, Christ, Holy Trinity, The Divine Liturgy, Christian.*

* Priest, PhD Student, Faculty of Orthodox Theology at University from Craiova, Romania.

¹ Studiu redactat sub îndrumarea Pr. Conf. Univ. Dr. Constantin Băjău, care și-a exprimat acordul pentru publicare.

Tema aleasă este una de interes și actuală în egală măsură, studiul de față urmărind să evidențieze aspecte care țin de înțelesul tainic al Sfintei Euharistii. Înțeleasă în sensul său primar, Euharistia este, înainte de toate, o adunare, o comuniune în interiorul căreia omul există mai ales ca membru al Trupului tainic al Domnului. În ipostasul eclesial, creația și creaturile sunt iubite și ipostaziate în raport cu Trupul din care fac parte. La rândul lui, trupul, ca expresie ipostatică a persoanei umane², se eliberează de orice individualism și egocentrism și exprimă comuniunea prin excelență: trupul Bisericii, trupul lui Hristos. Noțiunea de comuniune (koinonia) provine din Noul Testament, unde în sens „vertical” înseamnă legătura dintre credincioși și Dumnezeu, iar în sens „orizontal” desemnează dragostea care unește pe fiii Aceluiași Părinte Ceresc (I In. 1, 2; 1, 7; 4, 7; I Cor. 1, 9; 10, 16)³. Mai întâi de toate însă, „koinonia” exprimă unirea cu Hristos, pentru că prin intermediul ei Acesta pătrunde în sufletului credinciosului (In. 14, 20; 15, 4), dar ea înseamnă totodată și trăirea în dragostea comună, după cum arată Sfântul Ioan Evanghelistul (I In. 4, 16).

În sens creștin, comuniunea este legătura unică și rezultatul mai presus de fire al lucrării răscumpărătoare a Domnului, ieșind din limitele naturale ale omului. În Sfânta Scriptură, înțelesul deplin al noțiunii de comuniune este exprimat de Mântuitorul prin cuvintele: „Ca toți să fie una, precum Tu Părinte ești în Mine și Eu în Tine, așa și ei una să fie în Noi” (In. 17, 21). Comuniunea unora cu alții se manifestă în iubire: „Să ne iubim unii pe alții, căci dragostea este de la Dumnezeu” (I In. 4, 7).

Caracteristica esențială a spiritualității ortodoxe este viața duhovnicească trăită în duhul comuniunii cu Hristos și cu ceilalți creștini, expresia celei mai înalte iubiri. Comuniunea în iubire are o frumusețe de taină. Seva care întreține legătura care se naște din iubire este darul lui Dumnezeu. Totodată koinonia, ca mod de existență plenară a omului, se bazează pe unitatea firii umane. Sfântul Apostol Pavel spunea: „Dintr-un sânge a făcut Dumnezeu tot neamul omenesc” (Fapte 17, 26) și nu l-a făcut oricum, ci „după chipul și asemănarea Sa”. Chipul cuprinde simultan două realități contradictorii la prima vedere: particularitatea și

² J. ZIZIOULAS, *L'être ecclésial*, Geneva, Labor et Fides, 1981, p. 94.

³ Ioan MIHĂLȚAN, „Comuniunea în cultul Bisericii Ortodoxe”, în *Orthodoxia*, 1/1985, p. 187.

comuniunea, care conlucrează astfel: „prin și în comuniune, chipul afirmă identitatea și particularitatea sa”⁴. Prin comuniune, fiecare se îmbogățește în relație cu ceilalți.

În Euharistie, omul se unește real cu Hristos și trăiește o comuniune autentică. Cel care este în comuniune, nu participă simplu la ospăț, ci ajunge la unirea cu Hristos și cu ceilalți. Comunicând credincioșilor propria Sa viață, unindu-I cu Sine în modul cel mai profund, Hristos îi unește între ei ca membre ale aceluiași Trup: „Iar voi sunteți Trupul lui Hristos și mădulare fiecare în parte” (I Cor. 12, 27). Unirea ontologică cu Hristos se realizează în modul cel mai deplin în Sfânta Euharistie. Deci deplina comuniune a credincioșilor cu Hristos, ca mădulare ale trupului tainic al Său și unirea tuturor și întreolaltă, se realizează în Sfânta Euharistie, taină în afara căreia nu există extensiune comunitar-sobornicească a lui Hristos.

Sfânta Euharistie, Taina Tainelor, este expresia cea mai adecvată a Bisericii, comuniunea euharistică neîntreruptă. Prin ea se realizează prezența activă a divinității în creație, unind umanitatea în mod desăvârșit cu Hristos. Acesta a luat firea omenească, pentru ca devenind unul dintre oameni, adică asemenea nouă, fără să înceteze a fi Fiul lui Dumnezeu, să ne poată aduce în cea mai intimă legătură cu Sine. Prin Hristos, Dumnezeu este prezent în creația pe care o ridică la unirea cu El.

Hristos este izvorul continuu curgător de putere în Biserică și, prin ea, întregii comunități liturgice, și de aceea toți cei care primesc din puterea Lui, devin tot mai intim uniți nu numai cu El, ci și întreolaltă. Viața curgătoare din Hristos fiind o viață a iubirii, pătrunde în ei așa cum pătrunde Duhul Sfânt și îi încălzește de dragostea față de Hristos, îi face să simtă dragostea Lui. Simțindu-se între ei frați, creștinii sunt în același timp fii ai Aceluiași Părinte. Ei intră într-o viață de comuniune tot mai deplină, însuflețită tot mai mult de Hristos, articulându-se spiritual, ca mădulare ale Trupului Lui. „Căci precum trupul este unul, dar are multe mădulare, iar toate mădularele fiind multe sunt totuși un trup, așa și Hristos” (I Cor. 12, 12-13). Ca trup al unității, al comuniunii, omul este eliberat de legile naturii sale.

⁴ Vasile CHÎȚESCU, „Caracterul comunitar al chipului lui Dumnezeu din om”, în *Studii Teologice*, 1-2/1992, p. 96.

Hristos ne comunică viața umanității Sale înviate, pregătindu-ne și pe noi pentru înviere. Sfânta Euharistie ne introduce pe calea unirii depline cu Hristos încă din viața pământească și pentru a o avea în mod desăvârșit în viața viitoare. Marele dar al comuniunii ne ajută să ne învrednicim de viață veșnică încă de aici. „Ea nu ne este dată numai după învierea din morți, ci se începe mai curând, căci încă din această viață ne îndulcim de neîntrerupta comuniune cu Dumnezeu”⁵. Căci omul este creat pentru viața veșnică și pentru relația iubitoare cu Dumnezeu Cel întreit în Persoane. Fiecare om e creat pentru viața de veci, pentru că fiecare este unic în modul său de a înțelege existența, de a o trăi și de a se comunica prin iubire lui Dumnezeu Cel veșnic și semenilor săi, dar și de a primi comunicarea vieții.

„Cuvântul lui Dumnezeu a chemat persoana umană la existență, ca un partener creat, într-o relație dialogică, specifică, cu Persoana Cuvântului și cu persoanele semenilor în iubire nesfârșită, persoana umană fiind chemată la o viață spiritual-materială conștientă, în comuniune de iubire cu Logosul”⁶. Această prezență a Duhului se realizează prin harul Său, care în sufletul oricărui credincios este asemenea unui izvor viu, cu o lucrare care are drept consecință unitatea, o unitate cu dublu caracter: unitatea noastră cu Hristos și unitatea dintre noi.

Harul nu ne leagă numai în comuniune cu Dumnezeu, ci și întreolaltă: „Noi știm că dacă cineva cade, singur cade; dar nimeni nu se mântuiește singur. Cei care se mântuiesc, se mântuiesc în Biserică, ca membri ai ei și în unirea cu celelalte membre ale sale”⁷.

Noi suntem cuprinși în Hristos prin Duhul Sfânt și participăm cu El la filiația veșnică a Tatălui. Fiind uniți cu Tatăl și cu Fiul, credincioșii sunt uniți și între ei, sunt animați de aceeași viață, așa încât comuniunea cu Tatăl și comuniunea între credincioși reprezintă două aspecte ale

⁵ Serghie STRAGOROSKI, *Învățătura Ortodoxă despre mântuire pe baza Sfintei Scripturi și a operelor Sfinților Părinți*, trad. T. Bodogae și V. Miteu, Parohia Țelna, Alba Iulia (manuscris), p. 88.

⁶ Liviu STOINA, „Aspectul comunitar al vieții umane și creștine”, în *Studii Teologice*, 7-8/1985, p. 476.

⁷ A. HOMIAKOV, *Biserica Una*, trad. N. Chițescu, în *Mitropolia Moldovei*, 9-10/1960, p. 397.

aceleiași realități: participarea la viața veșnică și unitatea Bisericii, ca imitare și participare la taina unității divine.

Bucuria comuniunii noastre nu scade, ci ea continuă să rămână până la sfârșitul veacurilor, dar și după aceea, adăpată din izvorul Crucii lui Hristos: „Coasta Ta cea purtătoare de viață, revărsându-se ca un izvor din Eden, adapă Hristoase Biserica Ta ca un râu cuvântător, veselind făptura”⁸. Ființa, trăită în comuniune, se îmbogățește pe măsura numărului persoanelor aflate în relație și, mai ales, în această comuniune.

Euharistia - temelie a Bisericii și a unității omului în Hristos.

Importanța și semnificația Euharistiei sunt fundamentale pentru viața omului și pentru viața lumii. Căci ea este unirea cea mai înaltă care se poate realiza între om și Dumnezeu. Ea susține creșterea permanentă a creștinilor în Hristos, în Trupul Său tainic – *Biserica* – în comuniunea iubirii cu Iisus Hristos și între ei, Euharistia fiind prin aceasta un sacrament al împăcării³⁰, al iubirii și al unității profunde a oamenilor în Domnul nostru Iisus Hristos, al mântuirii în El și prin El.

Dumnezeiasca Euharistie ne unește cu Mântuitorul și pe noi unii cu alții, deoarece toți credem în Unicul Hristos – Care este ieri, azi și în veci Același și prin Care ne împărtășim cu aceleași Sfinte Taine. Ea este Taină a Bisericii și a unității Bisericii, fiindcă în ea se pecetluiește unitatea de credință, încununând Liturghia Cuvântului. Dumnezeiasca Euharistie se săvârșește în adunarea credincioșilor, în prezența întregii comunități și în cadrul liturgic. În acest context, ideea de Biserică și cea de Liturghie au unul și același conținut. Ele nu pot fi separate, iar faptul euharistic săvârșit în cadrul lor cimentează desăvârșit această inseparabilitate de esență dintre ele.

Ideea de comuniune în Hristos este eminentemente bisericească și liturgică. Ea definește în primul rând Biserica. Ideea comunitar-ecclesiologică este redată deplin în realitatea euharistică, unde pâinea și vinul euharistic înfățișează imaginea cea mai sugestivă a ideii de unitate în pluralitate. Ele devin realități supreme ale acestei idei, în faptul euharistic, adică taina însăși a Bisericii lui Hristos.

Ideea de pâine unică, analizată în realitatea euharistică, înfățișează cea mai reușită imagine a Bisericii sub aspectul ei de adunare, de

⁸ *TRIOD*, Ed. a V-a, București, 1946, Stihira Fericirii a IV-a de la Slujba Sfințelor Patimi.

comunitate, idee admirabil exprimată de *Învățătura celor doisprezece Apostoli* (Didahia), unde se analizează ingenios economia pâinii euharistice: „Precum această pâine era risipită pe munți și după ce s-a adunat s-a făcut una, așa să se adune Biserica Ta de la marginile lumii, întru împărăția Ta”. Imaginea este cuprinsă și în vinul euharistic, care și el, după cum citim la Sfântul Dionisie Areopagitul, „deși din mai multe boabe devine după tescuire un singur tot, o singură băutură sfântă, însemnând și el, ca și pâinea, unirea creștinilor în Hristos”⁹.

Biserica este acolo unde este adunarea euharistică, ce se împărtășește de Hristos întreg. Astfel, putem afirma că adunarea euharistică este expresia unității Bisericii, dar și semnul distinctiv al ei. Prin faptul euharistic pe care se axează, Liturghia reprezintă chintesenta cultului creștin, care în amploarea lui se desfășoară pe plan eclesiologic - liturgic, ideea de Biserică și de Liturghie fiind un singur tot. Credința Bisericii este ancorată adânc în Hristos, ca realitate pleneră, care încorporează în Trupul Său tainic, într-o unire ascendentă, toate membrele Sale, care se împărtășesc din relația de iubire și comuniune cu El în gradul suprem, prin Dumnezeiasca Euharistie. Căci „unde sunt doi sau trei adunați în numele Meu, acolo sunt și Eu în mijlocul lor” (Mt. 18, 20). Aceasta înseamnă că incorporarea noastră în Hristos prin Liturghie și Euharistie implică în același timp și stabilirea unei comuniuni cu celelalte mădulare are trupului lui Hristos. Biserica este acolo unde se lucrează împărtășirea euharistică, unde toți sunt părțile ale aceluiasi nucleu - *Hristos* - și unde individualismul se dezintegrează, formând o structură diametral opusă, încheată - *unitatea tuturor în și prin Hristos*. Când spunem Biserică, spunem de fapt poporul lui Dumnezeu, chemat să se adune acum în Trupul lui Hristos.

Unitatea care se realizează prin Euharistie este indisolubilă, pentru că prin intermediul ei „Hristos Se imprimă până în carnea și sângele nostru, producându-se o adevărată comuniune de carne și de sânge, purificate și penetrate de Duhul”¹⁰. Fără împărtășirea de Trupul și Sângele lui Hristos și fără unitatea credinței, Biserica nu ar putea

⁹ Sfântul DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete*, trad. Dumitru Stăniloae, București, Edit. Paideia, 1996, p. 78.

¹⁰ Dumitru STĂNILOAE, „Din aspectul sacramental al Bisericii”, în *Studii Teologice*, 9/1966, p. 543.

exista. În Ortodoxie, unitatea de credință este cea care deschide calea înaintării spre Tainele lui Hristos. Deci unitatea credinței și convingerea că prin Euharistie ajungem la împărtășirea de Însuși Hristos, sunt solidare în Ortodoxie cu convingerea despre Biserică, văzută ca unitate profundă a credincioșilor cu Hristos și între ei în Hristos. Fără unitatea de credință și fără a înțelege Biserica în acest sens, nu s-ar putea realiza o împărtășire euharistică, pentru că „Trupul lui Hristos sau Biserica se zidește în mod sinergic, prin unitatea credinței membrilor ei și prin trupul personal al lui Hristos”¹¹.

Puterea care zidește își ia seva din acest „trup personal al lui Hristos” și se manifestă și prin unitatea de credință a membrilor Bisericii. Creștinii Bisericii primare, oriunde se aflau, formau un trup, pentru că frângerea pâinii întărea unitatea credinței și a dragostei, creând între ei o legătură indisolubilă. Pentru a menține nealterată această unitate, reprezentanții Bisericii se îngrijeau și insistau asupra necesității de a păstra intactă unitatea credinței. Nu se poate concepe unitatea credinței în Hristos fără unitatea adevărului despre Hristos.

Toate adevărurile dumnezeiești sunt legate de credință, căci prin ea le primim și prin ea creștem în ființa noastră. Euharistia, și din acest punct de vedere, este Taina unității celei mai înalte, pentru că ea implică gradul cel mai înalt al credinței și al unității de credință, atât înainte de împărtășirea cu Hristos, cât și după împărtășirea cu El. De aceea, este necesar ca adevărul euharistic conținut în Revelație să fie la rândul său unul singur și aparținând Bisericii. Numai în acest context se poate vorbi de Sfânta Euharistie ca plenitudine a Bisericii, înțeleasă ca fiind unitatea desăvârșită a credincioșilor cu Hristos și între ei.

O fisură a unității de credință este îndoiala: „Oare a zis Dumnezeu cu adevărat?” (Fac. 3, 1). Rugăciunea însă e arma prin care se realizează ridicarea noastră la comuniunea cu Dumnezeu. La aceasta ajută mai ales rugăciunea în comun, așa de des folosită în practica Bisericii: „Caută cu ochiul Tău, întru milă, Bunule, spre rugăciunea noastră, a celor ce ne-am adunat astăzi în casa Ta cea Sfântă”¹². Totodată, rugăciunea liturgică ne pune în situația de a ne uni mereu cu semenii noștri, pentru că ea nu este

¹¹ *Idem*, „În problema interconfesiunii”, în *Ortodoxia*, 4/1971, p. 570.

¹² *MOLITFELNIC*, București, 1965, Svetilna de la Maslu, p. 107.

un act singuratic, individual, ci este o rugăciune a Bisericii, o lucrare cu caracter universal. Aici creștinul simte căldura rugăciunii tuturor, el se simte părticică a totului, iar căldura comuniunii o simte în Sângele pe care îl beau toți din același Potir.

Sfânta Liturghie este inima tuturor rugăciunilor Bisericii, inimă de adâncă și largă comuniune, mai ales prin aducerea jertfei euharistice. Numai așa înțelege Biserica sensul ei, în Duhul iubirii de care este însuflețită și pe care ni-l transmite și nouă. Căci Duhul Sfânt sălășluiește în toți credincioșii care Îl primesc în mod sacramental pe Hristos, la Sfânta Liturghie. De asemenea, comuniunea tinde mereu la lărgirea, între Capul-Hristos și mădularele Sale. „Ridică împrejur ochii tăi, Sioane și vezi că iată au venit la tine, ca niște făclii de Dumnezeu luminate, de la Apus și de la Miazănoapte, de la mare și de la răsărit, fiii tăi, întru tine cuvântând pe Hristos în veci”¹³.

În comuniunea Bisericii sunt nu numai cei de pe pământ, dintr-un timp oarecare, ci comuniunea ei depășește granițele timpului și ale spațiului, pentru că aici toți se roagă pentru toți. Ceea ce susține comuniunea întregii Biserici este harul dumnezeiesc, comunicat în Sfintele Taine: „Cu înaltă glăsuire se aude în Biserica lui Dumnezeu strigând: Cel însetat să vină la Mine să bea. De aceea, cei ce se împărtășesc se vor satura și vor lăuda taina cea mare a bunei credințe”¹⁴. Duhul este Cel Care înfăptuiește armonia membrilor Trupului tainic, căci Sfânta Scriptură spune că „Trupul ține de cap ca niște încheieturi și legături” (Col. 2, 19).

Acel „să ne iubim unii pe alții, ca într-un gând să mărturisim” ne arată scopul pentru care ne adunăm în Biserică. Prezența noastră acolo ne dă prilejul de a ne bucura de binecuvântarea prezenței lui Dumnezeu. Pentru aceea ne aflăm acolo, ca jertfind împreună cu Iisus Hristos și persoana noastră, să intrăm la Tatăl prin Fiul, iar asigurarea noastră în acest sens este Sfânta Euharistie. Prin intermediul ei, noi ne predăm, împreună cu Hristos, Tatălui, ca prin actul jertfei trăite, nu „atât ca act purtător de tristețe pentru păcat, ci ca act de bucurie”, pentru că prin el am fost curățiți și de aceea bucuria este, de fapt, „bucuria elanului de a

¹³ *PENTICOSTARUL*, București, EIBMBOR, 2012, Stihira III-a, Peasna VIII-a, Duminica a III-a după Paști.

¹⁴ *Ibidem*, Sedealna III-a, Stihologia I, Utrenia săptămânii a III-a din Post.

sparge zidurile individualismului și de a ieși în larg, în Dumnezeu, în ambianța comunitară”¹⁵.

În pâinea euharistică, toți creștinii formează o unitate, asemenea boabelor de grâu în pâine. În ea sunt adunate și strânse la un loc toate mădulele Bisericii, după cum în pâine sunt împreunate o mulțime de boabe de grâu. Dar această unitate nu rămâne doar simbolică, fiindcă ea se arată în chip real prin măncarea Trupului lui Iisus Hristos și fiindcă toți se satură din aceeași pâine, ei sunt cuprinși prin această împărțire obștească într-o comuniune. Există de aceea o pâine și un singur Trup, adică o Euharistie și o Biserică.

Unirea care se realizează între Hristos și persoanele umane, care se împărtășesc de El, „nu se reduce la o simplă legătură simbolică sau metaforică, ci este o încorporare reală, fizică, substanțială a fiecărui credincios în parte și a tuturor laolaltă, adică a comunității întregi, sau a Bisericii în Trupul lui Hristos”¹⁶. Săvârșirea Euharistiei în Biserică are importanță eshatologică, pentru că venirea actuală a lui Hristos la credincioși în Euharistie indică venirea Sa viitoare în slavă. Euharistia ne dă de aici arvuna unirii veșnice cu Hristos, ne plasează anticipat în această unire și ne arată perspectiva unei euharistii desăvârșite cu Hristos: „Cel ce se sfârșeamă și nu se desparte, Cel ce se mănâncă pururi și niciodată nu se sfârșește”¹⁷, în veșnicie. În Sfânta Euharistie, Hristos Se împarte, nu Se desparte și niciodată nu Se sfârșește¹⁸.

În concluzie, unirea reală, personală și comunitară cu Hristos se realizează numai în Biserică, mediul propice care hrănește mădulele Trupului Său, oferindu-le, în timpul Sfintei Liturghii, hrana cea duhovnicească, hrana nemuririi. Sfânta Euharistie este hrană dătătoare de viață și după ea trebuie să flămânzească tot neamul omenesc. Foamea folositoare creștinului, despre care vorbește Fericirea a IV-a, este o foame binecuvântată de Dumnezeu, o foame după virtute, opusă păcatelor. Prin

¹⁵ Dumitru STĂNILOAE, „Teologia Euharistiei”, în *Ortodoxia*, 3/1969, p. 356.

¹⁶ Ene BRANIȘTE, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, teză de doctorat, București, 1943, p. 118.

¹⁷ *Liturghier*, București, EIBMBOR, 2000, p. 173.

¹⁸ Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, *Omilia XVII*, în *Comentariile sau explicarea Epistolei către Evrei a celui întru sfinți părintelui nostru Ioan Chrisostom*, Arhiepiscopul Constantinopolului, traducere din limba greacă de Theodosie, Episcopul Romanului, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1923, p. 230.

cuvintele sale: „să flămânzim de mântuirea noastră, să însetăm de voia dumnezeiască dacă vrem să ne mântuim”, Sfântul Grigorie de Nyssa ne învață că a flămânzi după mântuirea noastră înseamnă a dori peste măsură apropierea și unirea cu Dumnezeu prin iubire. Hrana și băutura cea adevărată, Trupul și Sângele Mântuitorului nostru Iisus Hristos, dacă este primită de creștini, astâmpără foamea pentru totdeauna. Intrând în credincios, „hrana aduce o întărire a corpului prin care a trecut”, îl transformă, și prin el atinge într-un fel și pe ceilalți. În Euharistie e concentrată toată mântuirea noastră, pentru a ne-o însuși personal. Euharistia, unindu-ne cu Hristos, ne face asemenea Lui, imprimând și în noi starea capabilă de jertfă, puterea învierii și slavei veșnice.

Referințe bibliografice:

1. BRANIȘTE, Ene, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, teză de doctorat, București, 1943;
2. CHIȚESCU, Vasile, „Caracterul comunitar al chipului lui Dumnezeu din om”, în *Studii Teologice*, 1-2/1992;
3. Sfântul DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete*, trad. Dumitru Stăniloae, București, Edit. Paideia, 1996;
4. HOMIAKOV, A., *Biserica Una*, trad. N. Chițescu, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 9-10/1960;
5. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, Comentariile sau explicarea Epistolei către Evrei a celui întru sfinți părintelui nostru Ioan Chrisostom, Arhiepiscopul Constantinopolului, traducere din limba greacă de Theodosie Episcopul Romanului, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1923;
6. LITURGHIER, București, EIBMBOR, 2000;
7. MIHĂLȚAN, Ioan, „Comuniunea în cultul Bisericii Ortodoxe”, în *Ortodoxia*, 1/1985;
8. MOLITFELNIC, București, 1965;
9. PENTICOSTAR, București, EIBMBOR, 2012;
10. STĂNILOAE, Dumitru, „Din aspectul sacramental al Bisericii”, în *Studii Teologice*, 9/1966;
11. STĂNILOAE, Dumitru, „În problema interconfesiunii”, în *Ortodoxia*, 4/1971;
12. STĂNILOAE, Dumitru, „Teologia Euharistiei”, în *Ortodoxia*, 3/1969;

13. STOINA, Liviu, „Aspectul comunitar al vieții umane și creștine”, în *Studii Teologice*, 7-8/1985;
14. STRAGOROSKI, Serghie, Învățătura Ortodoxă despre mântuire pe baza Sfintei Scripturi și a operelor Sfinților Părinți, trad. T. Bodogae și V. Miteu, Parohia Țelna, Alba Iulia (manuscris);
15. *TRIOD*, Ed. a V-a, București, 1946;
16. ZIZIOULAS, J., *L'être ecclesial*, Geneva, Labor et Fides, 1981.